

Ә. Бірмағамбетов

Шоқан Уәлиханов — географ және саяхатшы

Жоғары мектеп жасындағы
балаларға арналған (15–18 жас)

Алматыкітап баспасы
2015

ӘОЖ 911
КБЖ 26.8
Б 94

Бірмағамбетов Ә.

Б 94 Шоқан Уәлиханов – географ және саяхатшы. Көпшілік-танымдық басылым/Ә. Бірмағамбетов. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2015. – 104 бет, суретті.

ISBN 978-601-01-2506-3

Кітапшада қазақтың ұлы ғалымы және ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың саяхаттары мен географиялық еңбектері баяндалады. Замандастарының естеліктері және баспасөзде жарияланған басқа да көптеген деректердің негізінде Шоқанның географ ғалым ретінде қалыптасуы, оның Ішкі Азия географиясына қосқан ғылыми үлесі тұңғыш жан-жақты ашып көрсетілген.

Кітапша жоғары сынып оқушыларына, география мамандығын таңдаған студенттерге және көпшілік оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 911
КБЖ 26.8

ISBN 978-601-01-2506-3

© Бірмағамбетов Ә., 2015
© «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2015

КІРІСПЕ

Небәрі 30 жылға жетер-жетпес өмір сүрсе де, артына мәңгі із қалдырған ғұлама ғалым және ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (шын есімі – Мұхаммед Қанафия; 1835–1865) өмірі мен ғылыми зерттеулері жайында қыруар әдебиет жинақталған. Шоқантанушылар оны тарихшы, этнограф, географ, филолог, шығыстанушы, суретші, саясаткер, заңгер ретінде қарастырады. Ғалымның Ішкі Азия жерінің табиғаты мен тарихын, этнографиясы мен фольклорын зерттеуге қосқан ерен үлесі өз кезінде орыс және Батыс Еуропа ғалымдарының лайықты бағасын алған болатын. Қазірдің өзінде саясаттану, экономика, заң, өнертану, тіл білімі, шығыс тарихы мамандары өз ғылым салалары бойынша қайсыбір мәселелердің Шоқан зерттеулерінде ғылыми негізде дұрыс шешім тапқанын еске алып отырады. III. Уәлихановтың ғылыми зерттеулері жайындағы әдебиеттің басым көпшілігі осы айтылған қоғамдық ғылым салаларына жатады. Ал оның географияға байланысты зерттеулері осы кезге дейін терең талданды деп айту қиын. Бұл мәселе жөніндегі ізденістер мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған бірнеше мақалалармен ғана шектеледі. Оның үстіне Шоқанның географиялық еңбектері мен саяхаттары туралы сөз болғанда, көбінесе оның Қашқар саяхаты туралы жалпылама айтылады. Ал шын мәнісінде қазақ ғалымының есімі география ғылымының тарихына XIX ғ. Ішкі Азияның Қазақстан, Орта және Орталық Азияға қатысты үлкен бөлігін зерттеген географ және саяхатшылардың бірі ретінде енген.

III. Уәлиханов Ішкі Азияның табиғаты мен халқын зерттеуге ынтасы Омбының кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ байқала басталған. Ол туралы корпуста бірге оқыған досы, кейіннен Орталық Азия мен Сібірді зерттеген әйгілі саяхатшы және географ Г.Н. Потанин былай деп есіне алады: «Шоқанның қиял жоспары бойынша екеуіміз алдымен Петербургке университетке барып, лекция тыңдаймыз. Мен физика-математика факультетінің табиғат тарихы бөліміне түсуге тиістімін, өйткені ол кезде Семашконың «Орыс флорасын» тауып алып, табиғат тарихымен айналысып жүргенмін. Шоқан шығыстану факультетінде лекция тыңдамақ. Университетті бітіргеннен кейін біз Орта Азияға, беймәлім Қытайға саяхатқа шығамыз... Ол қиялымен мені өзімен бірге Кукунордың жағасын шарлауға, Тибет тау-

ларының басына өрлеуге, Қарақорымның қираған орнын іздеп табуға шарықтатып алып кететін» (4, 44–45-б.).

Ш. Уәлихановтың Қазақстан мен Орта Азияға жасаған алғашқы саяхаттарының нәтижелерінің өзі-ақ Ресей ғалымдарының ерекше назарын аударды. Оған 22 жасар Шоқанның Орыс география қоғамына мүше болып сайлануы дәлел. Ал жас ғалымның Қашқарияға саяхаты оның есімін дүниежүзі ғылымына танытты. Шоқан өмірге аса қауіпті жағдайда Шығыс Түркістанның географиясы, тарихы, этнографиясы және саяси жағдайы туралы баға жетпес, құнды материал жинап қайтты. Ғалымның қазақ жері, Орта және Орталық Азия туралы деректерін замандастары аса жоғары бағалап, ғылымға қосылған теңдесі жоқ үлес деп есептеді.

Автор алдына Шоқан Уәлихановтың географ және саяхатшы ретінде қалыптасуын, Ішкі Азияның түрлі аудандарында жасаған саяхаттарын және солардың нәтижесінде география ғылымына қосқан үлесін талдап таныстыру міндетін қойды. Кітапша орта мектептің жоғарғы сынып оқушыларына, география мамандығын таңдаған студенттерге және жалпы білуге құштар көпшілік оқырман қауымға арналады.

КАРТАДАҒЫ «АҚТАҢДАҚ»

III. Уәлихановтың өмір сүріп, қызмет жасаған уақыты Жерді географиялық тұрғыдан танып-білудің айрықша бір кезеңіне сәйкес келеді.

XIX ғ. басында материктер мен мұхиттардың картадағы орны анықталып бітті. 1819–1821 ж. Ф.Ф. Беллинсгаузен мен М.П. Лазарев басқарған орыс экспедициясынан кейін белгілі болған Жер шарындағы ең соңғы материк – Антарктиданың да жаға сызығы айқындала бастады. Осы кезден бастап географиялық ашылулар тарихындағы жаңа кезең – материктердің ішкі бөліктерін үдере зерттеу кезеңі басталды. Ең кейін табылған әрі адамның аяқ аттап басуы қиын – түгелдей мұз құрсаған Антарктиданы былай қойғанда, басқа материктердің де ішкі аймақтары тылсым сырын ашпай жатты. Әсіресе Африка мен Азияның орталық аймақтары географиялық картада орасан зор «ақтаңдақ» күйінде қалды. Еуропалықтардың назарын өзіне ежелгі заманнан бері аударып келе жатса да, «қара материк» әлі шешуін таппаған жұмбақтарға толы еді. Оның ішкі бөлігінің жер бетінің құрылысы қандай? Ніл, Конго, Замбези, Нигер өзендері қайдан басталып, қалай қарай ағады? Ит тұмсығы батпайтын мәңгі жасыл ормандарда қандай өсімдіктер өсіп, жануарлар мекендейді? «Қара материк» бойынша осындай шешімін таппаған сұрақтар жетерлік еді.

Африка сияқты Азия да ежелгі заманнан бері саяхатшылар мен зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Бұған ертеде аса ірі мәдениет ошақтарының орналасуы, әртүрлі халықтардың ғасырлар бойы бір жерден екінші жерге қоныс аударуы, Ұлы Жібек жолын бойлап Батыс пен Шығыс елдерінің үздіксіз қарым-қатынас жасауы, аты әлемге әйгілі қолбасшылардың шапқыншылық жорықтары себепкер болған. Бертін келе Үндістан мен Оңтүстік – Шығыс Азияның табиғат байлығының қызықтыруы Батыс Еуропаның аса қуатты мемлекеттерін Ұлы географиялық ашылуларға жетектеп алып барды.

Ал Ресей мемлекетінің Сібір мен Қиыр Шығысты жаулап алуы ғылымды бүкіл Солтүстік Азия жайында географиялық мәліметтермен байытты. Алайда XIX ғ. басына дейін Азияның бүкіл орталық бөлігі «ақтаңдақ» күйінде қалды.

Атақты неміс географы Александр Гумбольдт (1769–1859) «Орталық Азия» деген кітабында тұңғыш рет аймақтың жер беті құрылысындағы жалпы заңдылықтарды белгілеуге тырысты. Кейінірек неміс ғалымының кейбір жорамалдары шындыққа жақын екендігі анықталды. Бірақ Азияның бұл ішкі бөлігі туралы түсінік сол бұлыңғыр күйінен онша көп алға баса қойған жоқ.

XIX ғ. екінші бір ғұлама ғалым А. Гумбольдтың тұстасы Карл Риттердің (1779–1859) «Азия жертануы» деген еңбегінде де Азияның ішкі, орталық бөлігі туралы географиялық ұғым айтарлықтай ілгері басқан жоқ. Бұл еңбекке негізделіп сызылған карталарда Ішкі Азияны алып жатқан «ақтаңдақ» орнына қиялдан туған тау жоталары белгіленді. Бұл туралы Ш. Уәлиханов өзінің «Жоңғария очерктері» деген еңбегінде былай деп дөп басып көрсеткен еді: «Соңғы кезге дейін Орта Азияны белгісіз бір түнек басып тұрды. Еуропаның аса қуатты екі мемлекеті – Ресей мен Англияның көрші тұруына қарамастан, оның көпшілік бөлігі қай жағынан алсаң да, Еуропа ғылымы үшін жұмбақ сыр болып қалып отыр. Біздің Қоғам бойынша ғалым жолдасымыз П.П. Семенов Риттердің «Erdkunde von Asien» деген кітабының орысша аудармасында «Орталық Азия ішкі Африкадан артық зерттелмеген» деген тұжырымға келді. Шынында да біздің Орта Азия туралы географиялық әдебиеттегі бір-біріне кереғар бытысқан деректеріміз ертеде айтылатындай дәл «terra incognita»-ға жатпаса да, бас қатыратын ребус болып табылады, ал Орта Азия адамы туралы біз еш нәрсе білмейміз» (2, III том, 325).*

Материктердің ішкі бөліктерін зерттеу қажеттілігі XIX ғ. Еуропа елдері мен АҚШ-та өнеркәсіп өндірісінің күрт өркендеуіне байланысты туды. Күшті қарқынмен дами бастаған капиталистік өндіріс барған сайын мол шикізат көзін және өндірілген өнімді өткізетін рыноктың кеңейе түсуін қажет етті. Сонымен бірге капиталистік өндіріске байланысты пайда

* Жоғарыда келтірілген үзіндіде Ш. Уәлихановтың Орта және Орталық Азия деген ұғымдарды бір мағынада қолданғаны байқалады. Соңғы кезге дейін географиялық әдебиетте бұл ұғымдар табиғи географиялық бірлік ретінде қолданылып келді. Орта Азия деп материктің батыста Каспий теңізінен, шығыста Қытайға, солтүстікте Арал – Ертіс су айрығынан, оңтүстікте Иран мен Ауғанстанға дейінгі бөлігі айтылатын (Географический энциклопедический словарь, М. 1986). Орталық Азия деген ұғымды ғылымға тұңғыш А. Гумбольдт енгізген болатын. Ол бұлай деп материктің жан-жағынан биік жоталармен қоршалған, ішкі тұйық алабын атаған. Көпшілік ғалымдар Орталық Азияға солтүстігінде Оңтүстік Сібір тауларынан, оңтүстігінде Тибетке, батысында Алтай мен Тянь-Шаньнан, шығысында Үлкен Хинганға дейінгі аумақты жатқызатын. Қазіргі кезде бұл атпен Қазақстан мен Орта Азия елдері қосылып аталып жүр. Оны табиғи географиялық бірлікке сәйкес келмейтін геосаяси ұғым деп қабылдаған жөн. Біз Орта және Орталық Азия деген ұғымдарды бұрынғы мағынасында қолданғанды жөн көрдік. Сонымен бірге оларды қазақ жерімен қоса Ішкі Азия деп те атаймыз. Бұл жерде табиғи – географиялық бірліктердің бұрынғы атауларын өзгертпей қолдану тарихи-географиялық зерттеулерді баяндау үшін де қолайлы екендігі ескерілді.

болған артық жұмыс күшін жаңа аудандарға жаппай көшіру қажеттілігі де көрініс берді. Өнеркәсіптің бұрын-соңды болып көрмеген қарқынмен дамуына байланысты туған бұл себептер капиталистік мемлекеттердің материктердің ішкі бөліктерін жаулап алып, игеру жұмысын жеделдетті. Соған орай бұл аймақтарға ғылыми зерттеу экспедицияларын жіберуге кең жол ашылды.

Материктердің ішкі бөліктерін зерттеу жұмыстарын бірінші кезекте түрлі елдерде құрылған география қоғамдары қолына алды. 1821 ж. Париж, 1828 ж. Берлин, 1830 ж. Лондон, 1832 ж. Бомбей, 1833 ж. Мексика, 1845 ж. Орыс, 1852 ж. Америка, 1856 ж. Вена, 1867 ж. Италия география қоғамдары құрылды. Олардың зерттеулері басқарушы үкімет орындарынан тікелей қолдау тапты. Өйткені география қоғамдарының экспедициялары қамтыған аймақтары капиталистік мемлекеттердің жаңа жерлерді барлау және отарлау мақсаттарына сәйкес келіп отырды. Мұны Орыс география қоғамының XIX ғ. қазақ жеріне, Орта және Орталық Азияға ұйымдастырған көптеген экспедициялары дәлелдей алады.

Ерекше көңіл аударарлық жағдай – XIX ғ. Азияның ішкі бөлігін географиялық зерттеу жұмыстары Ресей мен Англияның жаңа жерлерді отарлау бәсекелестігіне сәйкес жүріп отырды. Ағылшындар Ішкі Азияға Үндістан жағынан өту жолын қарастырды.

Орыстар XVIII ғ. және XIX ғ. басында Қазақстан аумағының үлкен бөлігін жаулап алу арқылы тез алға басты. Орыс экспедициялары Арал–Каспий алабын, Жайық өңірін, Ертіс бойын шарлады. Олар шығыста Алтай мен Сауыр–Тарбағатайға өтті. 1856–1857 жж. П.П. Семенов өзінің әйгілі Тянь-Шань саяхатын жасады. Сөйтіп, ғасырдың орта тұсында орыстар Орталық Азияны батысынан шектеп жатқан ірі тау жүйелеріне шықты. Бірақ нақ Орталық Азияның өзіне осы кезге дейін орыстар да, ағылшындар да аяқ аттап басқан жоқ. Сондықтан Ішкі Азияның бұл орасан зор ірі бөлігі туралы орта ғасырлардағы Италия саяхатшысы Марко Полоның аңыз-ертегі түріндегі әңгімелерімен қанағаттана тұруға тура келеді. А. Гумбольдт пен К. Риттердің болжамдарына негізделген карталары да аймақ туралы бұлыңғыр түсініктен аса алмады.

Жаңа заманда Ішкі Азияның аптап шөлдерін, жазда да соғып тұратын үскірік боранын, табиғаты барынша қатал биік таулы өткелдерін зерттеу көзсіз ерлік пен асқан жанқиярлықты қажет етті. Сапар үстінде жол торыған қарақшылар мен қанқұйлы әміршілердің қолынан қаза тапқан саяхатшылар қаншама?! Аса қиын, өрі қауып-қатерге толы шытырман жағдайда өлкенің талай ғасырлар бойы тұнып жатқан тылсым сырын ашу жолында алғаш қадам жасаған ержүрек саяхатшылар мен географтардың алдыңғы

қатарында қазақ халқының ғұлама ғалымы, Орыс география қоғамының мүшесі Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың аты аталады.

Шоқанның есімі география ғылымының тарихынан қазақ даласын алғашқы зерттеушілердің бірі ретінде құрметті орын алады. Сонымен бірге ол Орыс география қоғамының әйгілі орталық азиялық саяхаттарының көп басында тұрады. Ш. Уәлиханов Орталық Азия шегіне Н.М. Пржевальскийден 13 жыл бұрын, Г.Н. Потанин мен М.В. Певцовтан 19 жыл бұрын саяхат жасады. «Алты шаһар елі» – Қашқария туралы бірінші рет толық географиялық мәлімет әкелді.

ШЫҢҒЫСХАННЫҢ ҰРПАҒЫ

Дарынды ғалым және ержүрек саяхатшы атанған Шоқанның түрлі ғылым салалары бойынша іс-әрекеті және ғылыми зерттеулері көп жағдайда оның туып-өскен ортасынан бастау алады. Революцияға дейінгі әдебиетте оның хан тұқымы, сұлтан екендігін атамай өткендер кездеспейді десек қателеспейміз. Осы бір шыққан тегі оның батылдығын, көзсіз ерлігін, алған бетінен қайтпайтын қайсарлығын анықтайтын сияқты. Оның үстіне сұлтан ордасындағы үздіксіз жиын, ақындардың айтысы мен билердің шешендік сөздері тумысынан зерек ханзаданың ауыз әдебиетіне, шығыстың тарихына, халықтың әдет-ғұрпына ынтасын ерте оятқаны көзге ұрып тұрады. Оған дуанбасының төңірегіне жиі келетін жаңа қаратылған жерлердің карталарын жасаушылар бала Шоқанның сурет салуға, жер бетінің сызбаларын жасауға әуесқойлығын тудырғандығын да қоса айту орынды.

Олай болса Ш. Уәлихановтың саяхатшы және ғалым болып қалыптасуына ерте жағдай тудырған ұшқан ұясына, оны қоршаған ортасына көз жіберейік.

Жоғарыда Шоқанның өмірі мен қызметі туралы қалам тартқандардың бәрі де оның сұлтан тегіне тоқталмай, аттап кете алмағандығын ескерттік. Қазақ хандары мен сұлтандарының бәрі де аты әлемге әйгілі Шыңғысханнан тарайтындығы белгілі. Сол сияқты Шоқанның ұлы атасы, қазақтың белгілі ханы Абылай да Шыңғысханның ұрпағына жатады. Ұлы өміршінің 100-ге тарта ұлы болған, ол солардың ішінде үлкен бөйбішесі – Бөртеден туған 4 ұлына өзінің ұлан-ғайыр аймағын мұра етіп қалдырған. Абылай жаһангердің үлкен ұлы Жошыдан таралған ұрпаққа жатады. Абылайдан Уәли, одан Шыңғыс, Шыңғыстан Шоқан. Сонда Шоқан Абылай ханның шөбересі болып келеді.

Шоқанның атасы Уәли – Орта Жүзді билеген соңғы хан. Әжесі Айғаным мұсылманша хат таныған, өз заманының озық ойлы адамы ретінде белгілі.

Ол Уәли хан өлгеннен кейін де орыс үкіметі орындарының қолдауына сүйеніп, Орта жүз қазақтарының арасында өз билігін жүргізіп тұрған. Қазақ тарихындағы бұл кезең Ресей үкіметі Орта жүздегі хандық басқару тәртібін жойып, билікті тікелей өз қолдарына алған уақытқа сәйкес келеді. Алайда қазақтарды билеп төстеу үшін үкімет жергілікті шонжарларға сүйенуді жөн көреді. Мұны Уәли ханның жесірі Айғаным шебер пайдалана білген. Ханшаның өтініші бойынша Сырымбет төңірегі түгелдей Уәли ханның отбасына бекітіліп, ол жерде ағаштан үй және мешіт салынып беріледі. Бұл туралы 1824 ж. 28 қаңтарда Александр патшаның арнаулы жарлығы шыққан.

Айғаным кіші ұлы Шыңғысқа (Шоқанның әкесі) сол кездегі замана талабына сай орыс тәрбиесін берген. Шыңғыс Уәлиханов Омбыдағы жаңа құрылған әскери училищеде (кейіннен кадет корпусы) білім алып, полковник шеніне дейін көтерілген. Ол Орта жүз қазақтарының жеріне 1834 ж. құрылған Аманқарағай округінің аға сұлтандығына сайланады. Аға сұлтан 3 жыл мерзімге сайланып, оны Батыс Сібірдің генерал-губернаторы бекітетін. Шыңғыс Уәлиханов 6 мәрте сайланып, бұл қызметті 1853 ж. қаңтар айына дейін атқарған.

Жаңа құрылған округтің орталығы алдымен Аманқарағайда орналасырылып, келесі жылы Құсмұрындағы орыс бекінісіне ауыстырылады. Соған орай оның аты өзгертіліп, Құсмұрын округі деп аталады.

Аға сұлтан Шыңғыс өзінің жаңа үйленген жас жұбайы Зейнеппен бекіністегі ағаш үйге жайғасады. Зейнеп те Айғаным сияқты қазақтың атышулы отбасынан шыққан. Әкесі Шорман – сахарада аты шыққан әйгілі би. Ағасы Мұса – өз заманының орысша білімді, беделді адамы, Баянауыл округінің аға сұлтаны болып сайланған, полковник шенін алған би, шешен. Атақты халық сазгері Жаяу Мұсаның «Ақ сиса» әнінде айтылатын Шорманның Мұстафасы да – Зейнептің бауыры. Ел арасында билік айтып, өнер-білім құған Мұсадан ерекше Мұстафа өркөкірек, ұрыншақ, содыр бол-

Шыңғыс Уәлиханов

са керек. Ақын, әрі әнші Мұсаның өз ағасымен аттас болғанын жақтырмай оған «Жаяу Мұса» деп ат таққан да сол. Халықтың сүйікті әншісі, ақын Мұса да өз есесін жібермеген. Ол «Ақ сиса» деген әйгілі әнінде:

*«Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса,
Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса.
Шорманның Мұстафасы атымды алып,
Атандым сол себептен Жаяу Мұса», –*

деп ащы сықақпен қарымта қайырады.

Тағдыр кейінірек Мұстафаның жиені Шоқанды Жаяу Мұсамен генерал Черняевтің Әулиеатаға жорығы кезінде кездестірген.

Шоқанның анасы Зейнеп – арабша хат таныған, білімді қазақ әйелдерінің бірі. Қазақтардың дәстүрі бойынша Шыңғыс пен Зейнеп жастайынан атастырылып қойылған-ды. 1835 ж. Құсмұрын бекінісінде* олардың тұңғышы дүниеге келді. Азан шақырылып, нәрестеге Мұхаммед Қанафия деген ат қойылды. Замандастарының естеліктеріне қарағанда ол кішкентайынан зерек болып өскен. 4 жасында арабша хат танып, үлкендердің әңгімелерін зейін қойып тыңдаған. Аға сұлтанның ордасына елге әйгілі адамдар: орыс шенеуніктері, билер, ақындар мен жыршылар жиі келіп-кетіп жатады. Сондай мәжілістерде кішкентай Мұхаммед Қанафия әңгімеге құлақ түріп, ұйып тыңдап отырады екен. Анасы оның бір уыс болып, шоқиып отырған түріне қарап, «кішкентай ғана Шоқаным» деп еркелетіп атаған. Соған қарай басқа ағайын туысқандары да «Шоқан» деп атап кетеді.

Шоқан 7 жастан бастап Аманқарағайдағы мұсылман мектебіне барады. Мектеп үйін аға сұлтан Шыңғыс арнайы салдырған-ды. Ол балаларға білім беру ісін жергілікті молдаларға сенбей, Омбыдан арнайы мұғалім алдырады. Шыңғыс Уәлиханов Сібір қазақтарының шекаралық бастығы полковник Н.Ф. Вишневскийге 1842 ж. 1 маусымда жолдаған өтініш хатында былай деп жазады:

«Биылғы жылы ауылымызда өзімнің және басқа да бұл игілікті іске ықылас білдірген қазақ балаларының татарша сауатын ашу үшін мектеп ашуға ниеттімін. Бірақ оларды оқытатын тәуір татар мұғалімін алуға қаражатым болмай отыр. Осыны Сіздің жоғары мәртебеңізге хабарлай отырып, ғылымды жақсы меңгерген білімді татар мұғалімін тағайындау жөнінде ұлықтық тапсырма беруіңізді бас иіп өтінемін. Оның балаларды оқытқаны және тұрмысы үшін алатын ақысы балаларын мектепке берген қазақтардың өз қалтасынан төленетін болады» (2, V том, 32-б.).

* Қазіргі Қостанай облысының Әуликөл ауданында.

Арада он күн өтпей жатып-ақ шекара бастығы өзінің қайтарған жауабын-да Шыңғыс Уәлихановтың мектеп ашу жөніндегі бастамасын қолдайтынын және тәуір мұғалім іздестіруге тапсырма беретінін хабарлайды.

Шынында да Құсмұрындағы мектеп оқушыларына айтарлықтай тәуір білім береді. Шоқан мектептен араб, парсы және шағатай* тілдерінің негізін меңгеріп шығады.

Бұл оның болашақта шығыстанушы ғалым ретінде қалыптасуына қажетті алғы шарт болды.

Осымен қатар аға сұлтанның төңірегіне жиналған атақты билердің әңгімелері, жыраулар мен ақындардың өлең-жырлары бала Шоқанның қазақ тарихы мен ауыз әдебиетіне қызығушылығын ерте оятты.

Оның айқын бір мысалы – жеті жасар Шоқанның 1842 ж. Құсмұрында жыраудың аузынан Едіге жырын жазып алуы. Әрине, мұндай маңызды жұмысты бала Шоқан әкесінің баулуының арқасында атқарған.

Тарих беттері Шыңғыс Уәлихановтың тек ел билеуші ғана емес, сонымен бірге өз заманының озық ойшылы, білімді адамы болғандығын айғақтайды. Ол Петербургте ұйымдастырылған көрмелерге қазақтың ұлттық киімі, үй жиһазы және қару-жарағының үлгілерін жіберіп тұрған. Халық арасында кең тараған мақал-мәтелдерді, ескі нақыл сөздерді, жыр-дастандарды жинаумен айналысқан. Ондай жұмыстары үшін Орыс география қоғамынан алғыс алған.

Жоғарыда айтылған Едіге жырының неғұрлым толық нұсқасын әкелі-балалы Уәлихановтар қосылып дайындаған. Шоқан жырдың алғашқы нұсқасын 1841 ж. тыңдаған, екінші рет 1842 ж. басқа бір ақыннан тағы да естіген. Әкесі екеуі осы екі жырды салыстыра отырып, бір-бірімен толықтырып жазып алған.

Қалай дегенде де болашақ ғалымның шығыстану, ауыз әдебиеті, халықтың тұрмыс-салт және тарихына қызығушылығы және саяхатшыға қажетті бақылаушылық қабілеті осы Құсмұрындағы өмір ортасынан бастау алады.

Ерекше ескерте кететін жағдай: Шоқан «Едіге» жырына кейінірек, кадет корпусын бітіріп, ғылыми жұмыстармен айналысқан кезінде бірнеше рет қайта оралып соғады. Шамамен 1856–1857 жылдары жазған «Қазақ халық поэзиясының формалары» деген мақаласында жырда қолданылатын өлең шумақтары өлшеміне мысал ретінде жырдан мына үзіндіні келтіреді:

*Өй, Едіге, сен енді қайт сана
Қайтып Еділ өт сана.
Еңселі биік боз Орда,
Еңкейіп сәлем бер сана.*

* Шағатай тілі – орта ғасырлардағы түркі жазба әдеби тілі.

*Ерні жұқа сары аяқ,
Ер сарқытын іш сана.
Жауырындары жақталы,
Түймебауы тартпалы,
Ал қара киім үстіңе
Тон береді, ки сана.
Көғала жорға ат мініп,
Көк дабылпаз байланып,
Тұтам бауы сом алтын.
Ақ сұңқар құс береді,
Көл айнала шұй сана! (2, I том, 281-б.)*

Ол жырдың оқиғасы XIV ғ. өткенін, ал өзі XV ғ. туғанын айтады. «Едіге» де – «Қазақтардың ең тамаша жыр-дастанында», бұл Едіге – сол Идиге, Эдеку және Идигей – Тоқтамыс туралы жазбада айтылатын, Ворскла* маңында Витовты тас-талқан қылатын, төрт ханның тұсында Орданы еркінше билеген, бек-манап, түменбасы деп көрсетеді. Бұл Құсмұрынға келген айтулы ақын-жыршылардың көсілте жырлаған жыр жолдарының бала Шоқанның есінде өмір бақи қалғанын дәлелдейді. Ескі замандағы дастандар мен жырларға сусындап өсуі болашақ ғалымның тарихи-этнографиялық бағыттағы зерттеулеріне жол сілтегендігі айқын байқалады.

Шоқанның балалық шағы Ресейдің Қазақстанды жаулап алуының соңғы кезеңіне тура келеді. Бұл кезде жаңа отарланған жерлердің халқын бағындырып ұстау үшін әскери бекіністер салу және жер бетін картаға түсіру жұмыстары мықтап қолға алынады. Сондай бекіністердің бірі – Құсмұрынға қазақ даласымен танысуға шыққан түрлі саяхатшылар, жерді есептеп белгілеушілер, жаңа жерлерді картаға түсірушілер жиі келіп тұратын. Бала Шоқанды, әсіресе топографтардың жер беті сызбалары мен суреттері қатты қызықтырады. Кішкентай сұлтан олардан алдымен қарындашпен, тушыпен, кейінірек акварель бояуымен сурет салу өнерін үйренеді. Ол түрлі қару-жарақтың, үй жиһаздарының қарапайым суреттерін салудан бастап, бірте-бірте тұтас көріністерді бейнелеуге көшеді. Оның бізге дейін жеткен бояумен салынған «Жатақ» және «Ақшомшы» (Түйе айдаушы) деген суреттері шынайылығымен көз тартады. Бұл кездегі суреттер бала Шоқанның табиғат көріністері мен халықтардың тұрмыс-салт ерекшеліктерін жіті байқау қабілеті ерте ояна бастағанын көрсетеді.

Дегенмен даладағы мұсылман мектебі ұшқыр ойлы, білімге құштар Шоқанды толық қанағаттандыра алмады. Әжесі Айғаным да, әкесі Шыңғыс та оның орысша білім, әскери тәрбие алуын қалайды.

* Ворскла – Днепр өзенінің саласы.

Сырымбеттегі Айғаным қонысы. 1853 ж. Ш. Уәлиханов салған сурет.

БІЛІМ ЖОЛЫНДА

1847 ж. қоңыр күздің мамыражай шуақты бір күні Құсмұрын көлінің батыс жағасындағы қаз-қатар тігілген ақбоз үйлердің сыртынан үш ат жеккен пәуеске аттанып бара жатты. Артынан ерген бірнеше салт аттылар бар. Алыс сапар шегуге жайлы, былқылдақ, серіппелі, іші былғарымен қапталған арба қорабының ішінде Шыңғыс, Шоқан және Сібір губерниясының шекара басқармасының қызметкері В.И. Дабшинский отырды. Бұл 12 жасар Шоқанның Омбыдағы кадет корпусына оқуға шыққан жолы еді. Дабшинский Шыңғыс Уәлихановтың отбасымен аралас-құралас досы болатын. Шоқанды офицерлер дайындайтын әскери оқуға түсіру жайында кеңес берген де сол еді.

Омбы кадет корпусы кезінде бүкіл Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны болатын. Оқытушылар құрамы жөнінен оған Томск, Иркутск және Тобыл гимназияларының ешқайсысы да тең келе алмайтын.

Бұл оқу орны алдымен казактардың балалары оқитын әскери училище түрінде 1813 ж. құрылған-ды. Оған казактардан басқа Сібір шебіндегі офицерлер мен шенеуніктер де балаларын беріп оқытады. Шоқанның әкесі

Ш. Уәлиханов оқыған Омбы кадет корпусының ғимараты.